

Spejarna med vindruvsklasen

En mönsterstudie kring en nyfunnen flamskvävnad i Skåne

Av *Ernst Fischer*

De flamskvävnader, som bevarats i Skåne från den tid, då denna teknik ännu icke vunnit insteg i provinsens bondgårdar och där tillkommit som alster av en betydande hemslöjd, är icke många. Varje nytt fynd ger därför ytterligare ett bidrag till belysning av denna konstart, sådan den bedrivits i hantverksstäder, slotstens frustugor och städernas borgerliga bostäder. Det är därför med glädje man hälsar varje sådant fynd välkommet och söker utreda dess tillkomsttid och ursprung.

Till Malmöhus läns hemslöjdsförening inlämnades nyligen en vävnad, fig 1, från en gård i Allerums sn, Luggude hd. Den är synnerligen märklig och icke lik någon som tidigare påträffats i Skåne. Redan dess mått är mindre vanligt: h. 58 cm, b. 90 cm. Den är vävd på varp av Z-tvinnat fint lingarn av två trådar med olika blekning och med 5—6 trådar per cm. Inslaget utgöres av Z-tvinnat ullgarn i grönt, bordeaux och gult samt vitt lingarn. Tandning förekommer icke. De vertikala linjerna är snärjda som rölakan, så att trådarna bildar åsar på baksidan. Man kan konstatera stadkanter utmed långsidorna och tvärbård på kortsidorna. Mönstret består av i mitten två män med en lång stång över axlarna. Från denna nedhänger en stor druvklase. Männerna är klädda i höftlång rock, spolförmiga knäbyxor, på den ene mannen med randigt, på den andre med prickigt mönster. På

huvudet har de hatt med uppvikta brätten. De har ansiktena vända mot höger. Över männen ett otydligt takformat ornament. Figurscenen är inramad av en krans av vinrankor med starkt stiliserade blad. Från kransen utgår rankor med liknande blad, stora klasar och mindre blommor. Kransen har upptill och nedtill två stora rosor, som är stiliserade på ett inom nordiskt kulturområde vanligt sätt. På kransens sidor mindre fyrbladiga blommor.

Vävnaden har av den nuvarande ägaren påträffats i en låda med skräp på färdnegården, som tillhört slakten sedan 1820-talet. Om vävnadens äldre historia vet man tyvärr intet. Den bör dock ha funnits på gården i närmare 150 år. Ämnet är välkänt från 4 Mose bok, kap. 13, där det berättas om, hur Moses utsände män för att bespeja Kanaans land: "De kommo till Druvdalen; där skuro de av en kvist med en ensam druvklase på och denna bars sedan på en stång av två män". Dessa var Kaleb och Josua. Detta bibliska motiv har mönsterritaren till vår flamskvävnad velat återge. Han är dock icke ensam härom, ty motivet upptas ofta inom konsthantverket. Och icke endast på textila produkter. Så t. ex. återkommer det på många av de dopfat av driven mäsing, som så talrikt förekommer bland de nordiska kyrkornas inventarier. I botten på dessa fat återfinns vi nämligen ofta de båda männen med sin stora druvklase,

hängande från en stång över deras axlar. Helge Kjellin¹, som har behandlat dessa fat i den mån de förekommer i skånska kyrkor, meddelar: "I nästan varje skånsk kyrkas inventarium ingår ett dopfat av mässing, i de flesta fall försett i botten med en upphöjd bild² av gärna bibliskt innehåll". Förf. omtalar också, att på den kyrkliga utställningen i Malmö 1914 var icke mindre än 65 fat och skålar medtagna. Av dessa hade sex de båda spejarna med sin druvklase i drivet arbete i botten. Dessa fat är spridda över hela Skåne och endast ett av faten befinner sig i en kyrka inom Onsjö hd³, granne till Luggude, där vår vävnad påträffats. Att något dylikt fat varit en direkt förebild för flamskvävnaden är dock mindre troligt. Däremot kan dessa mässingsfat vara oss till hjälp vid dateringen av motivets förekomst och därmed också för vävnaden i fråga. Troligt är nämligen, att mönster av liknande art legat bakom tillverkningen i båda fallen. De har dock under skiftande modeväxlingar förvandlats och omarbetats. — Kjellin uppdelar dopfaten i tre grupper. En äldre⁴, där de båda männen är olika klädda och den främre vänder sig om, en annan⁵, där männen är iförda andra dräkter och den främre endast mycket litet vänder på huvudet. I handen håller han en stav. I den yngsta gruppen⁶ är männen iklädda knälånga rockar, stora mjuka hattar och den främre har även här en stav i handen. Båda ser framåt.

¹ H. Kjellin: Ornerade mässingsfat och deras inskrifter. Äldre kyrklig konst i Skåne, s. 201, fig. 1 (1929).

² Utställning av äldre kyrklig konst från Skåne. Katalog nr. 203—207 (1914).

³ A.a. nr. 204.

⁴ A.a. nr. 202—205.

⁵ A.a. nr. 206.

⁶ A.a. nr. 207.

Kjellin daterar de båda första grupperna till 1500-talets förra och senare hälft. Den yngsta gruppen till det följande århundradet. Ett fat är daterat till 1662.

Inom keramiken förekommer de två vindruvsbärarna, vanligen kallade spejarna, i botten på fat, målade i nordtyska verkstäder. Flera av dessa är daterade till början av 1700-talet⁷, men motivet är säkerligen äldre även inom krukmakarkonsten.

Det är dock främst inom textilkonsten, som motivet blivit rikligt utnyttjat. Vi finner det i Nederländerna, vars utomordentligt skickliga damastvävare återgav det på sina dukar och servetter av vitt linne. Tre olika faser av bibelns berättelse plägar återges över varandra, men ändå på ett sätt, som gör att kompositionen icke verkar randig utan utgör en helhet. Astrid Bugge har i en intressant uppsats⁸ behandlat dessa dukar och deras efterföljare i anledning av ett fynd i en norsk kyrka. Hon framhåller de nederländska dukarnas popularitet i Norden, som bevisats av det stora antal som bevarats till våra dagar. Förf. kan med exempel från Norsk Folkemuseums samlingar påvisa, hur motivet följt de nederländska vävarna, när de på grund av 1500-talets religionsförföljelser lämnade sitt hemland och öppnade nya verkstäder i Sachsen. Här återfinner vi nämligen spejarmotivet i linnedamast med tysk text och något förenklad mönsterteckning. Det kan nämligen icke råda något tvivel om, att en nederländsk duk varit förebild för den tyska vävnaden. Vad som givit Astrid Bugge anledning att taga upp äm-

⁷ Folklig konst i tyg och lera. Ett urval från nordvästtyska museer. Katalog nr. 1 och 2 (1963).

⁸ A. Bugge: Josva og Kaleb i Sauherad kirke. Foren, for norske fortidsminnesm. bevaring. Årbok s. 119 o.f. (1963).

net till behandling, är fyndet av ett antependium, som gjorts i Sauherads kyrka. Detta, som dock ursprungligen torde ha tjänstgjort som täcke eller duk, är vävt i damast av vitt och blått lingarn. Motivet är detsamma som på de två nämnda vita dukarna, men har ytterligare åtstramat. De olika figurscenerna är strängt radade över varandra på ett sätt, som närmar kompositionen till folkkonsten. Antependiet är dock utan tvivel tillkommet i en yrkesvävares verkstad, även om denne icke står på samma höga nivå som de vita damastdukarnas vävare. Genom språket i de invävda texterna och den i dessa brukade kursivstilen anger sig vävaren som tyskspråkig.

Vad spejarmotivet på dessa tre damastvävnader angår har det genomgått en liknande utveckling som på dopfaten. På den nederländska duken, fig. 2, kommer spejarna gående med något böjda knän. Den främre som anges vara Kaleb ser rakt fram, medan den andra, Josua, har ansiktet vänt mot åskådaren. På den äldre tyska duken, fig. 3, är deras hållning stelare, men Josua blickar fortfarande mot åskådaren. På det blåvita antependiet, fig. 4, ser båda männen framåt, men här har namnet växlat, så att Josua nu går främst. På den nederländska duken bär ingen av männen stav, vilket den främre gör på den äldre tyska, medan den andre har sabel vid sidan. På den blåvita duken bär båda sabel. På damastutställningen i Göteborg 1938⁹ fanns tre dukar av samma slag som de här nämnda — två av dem tillhör nu Röhsska konstslöjdmuseet, Göteborg¹⁰. Huvudkompositionen är

densamma som på de föregående. Endast detaljerna skiljer sig. På den äldre av de tyska, fig. 5, går båda spejarna med ansiktena vända framåt och båda har svärd vid sidan. Josuas namn står över den första av dem. Den blåvita står ursprungset närmare än dess motsvarighet i Norge. De olika mönsterbilderna är elegantare utformade och i texterna är kursiv och versal omväxlande brukade.

En mycket grovt vävd duk med spejarmotivet tillhör Victoria and Albert Museum i London¹¹. Den är helt vit och visar spejarna med sin från en stake nedhängande vinkläse. Här går de dock icke framför varandra utan vid sidan. Bådas ansikten är därför vända mot åskådaren. Josua går före Kaleb. Vinrankorna med sina stora klasar och andra detaljer återfinns vi däremot. Mönstret upprepas, men någon text förekommer icke. Trots det grova materialet har dock vävaren lyckats återge sitt mönster med en viss skicklighet. Detta är en omarbetning av den nederländska förlagan. Med största sannolikhet är även denna duk vävd i Tyskland. Forskare på området tvekar mellan Sachsen och Schlesien, men man kan nog icke helt utesluta, att den kan ha vävts på annan plats inom det tyska riket — i så fall i någon stad i nordväst.

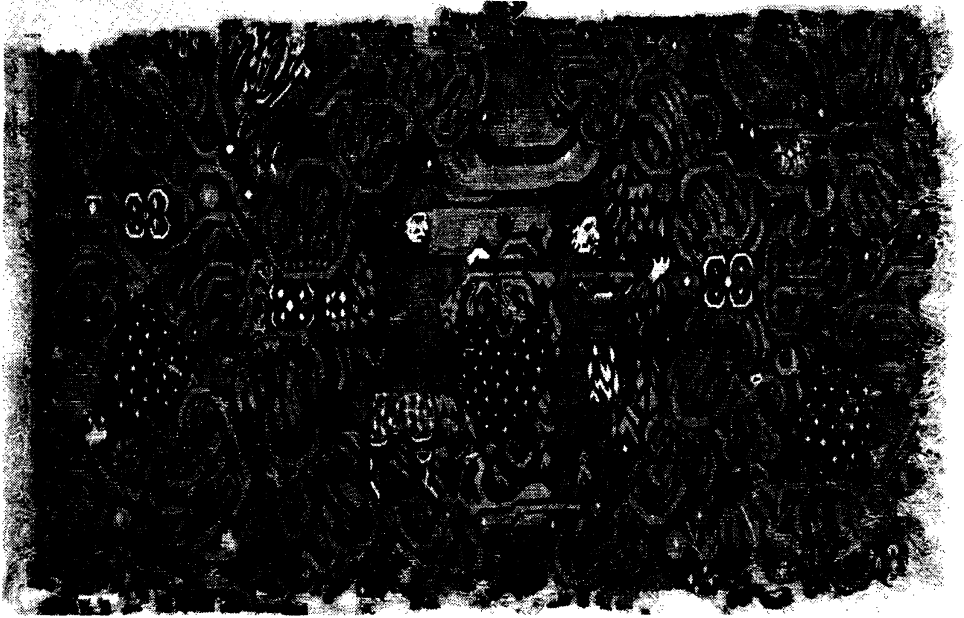
Även inom nordtyskt tygtryck återfinns vi de båda spejarna med druvklasen¹². Överensstämmelserna med damastmönstret är så stora, att man kan utgå ifrån att ett sådant varit förebilden, även om denna något omarbetats. Männen har även omkastats, så att Josua är den främ-

⁹ Utställning av damast och dräll från Göteborg med omnejd. Katalog nr. 17—19 (1938).

¹⁰ Röhsska konstslöjdmuseets årstryck 1932, avb. 6, och 1939, s. 12.

¹¹ M. Braun-Ronsdorf: *Alte Tafeldamaste*, fig. 14 (1955).

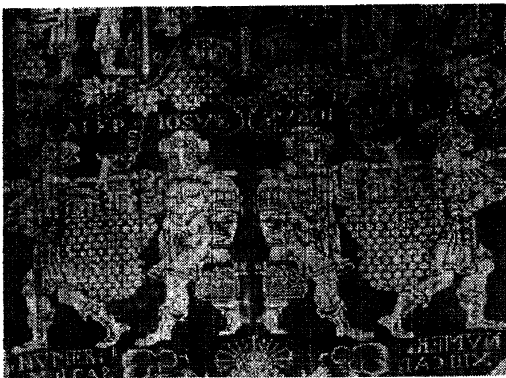
¹² (A. F. Kendrick:) *Victoria and Albert Museum. Brief guide to the western painted, dyed and printed textiles*, pl. VI:1 (1924).

1. Åkdyna. Flamskvävnad. Nordtyskland 1700-talets början. Privat ägo

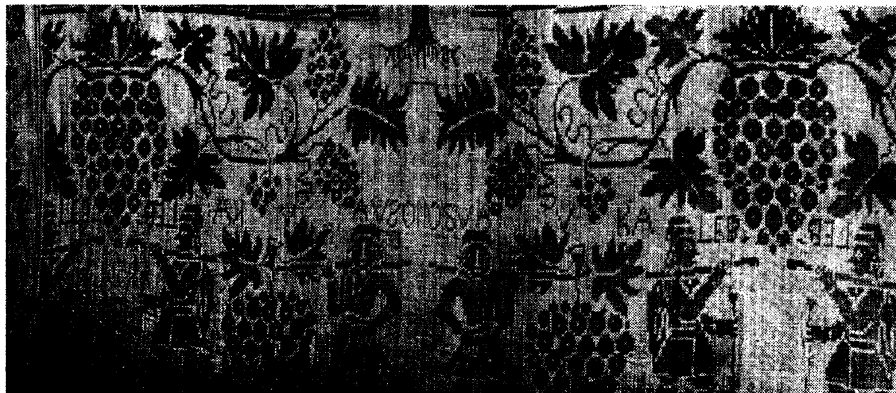
re och Kaleb den bakre. Den förre har stav i handen och ser på åskådaren. Båda är iklädda uniformer och har sabel vid sidan. Trycket är utfört med figurerna utspårade mot blå botten. Det har tillskrivits en verkstad i västtyskland under senare hälften av 1600-talet.

Som framgår av ovanstående har inom

2. Duk. Linnedamast. Holland 1600-talets första hälft. Norsk Folkemuseum (inv. nr. 707—26)

textilkonsten mönstret med de båda spejarna använts av nederländska damastvävare omkr. 1600 och senare upptagits av deras efterföljare i Sachsen. Astrid Bugge anser att också den blåvita duken i Norge är av sachsiskt ursprung. Hon motiverar detta med, att sachsiska vävare i stor utsträckning vävt tvåfärgad linne-damast, varvid blåvitt varit den vanligaste kombinationen. Hon påpekar också, att dylik damast icke är känd i Nederländerna och tillägger "og forekommer heller ikke i skandinavisk damast før på meget senere tidspunkt". Detta är ju helt riktigt, om man med Skandinavien menar endast Sverige och Norge, där tvåfärgad damast synes ha framträtt först under 1800-talet. Vad däremot Danmark beträffar är förhållandet ett annat. I den på kulturhistoriska uppgifter så innehållsrika kassabok, som fördes av Sophie Brahe 1627—1640, heter det bl. a. "Hanns Niel-

3. Duk. Linnedamast. Tyskland 1600-talets senare hälft. Norsk Folkemuseum (inv. nr. 661—40)

senn veffuer udj Odensse for 47 allne blott och huit 1 linnet dansche dreyell i blommer, 2 allne bret, for huer aln $3\frac{1}{2}$ mk". Som jämförelse kan nämnas att slät lärft kostade $2\frac{1}{2}$ mk. per aln.¹³

I Nordvästtyskland förekommer blåvitt linne ganska rikligt. På ett kuddvar t.o.m. en figurscen: bröllopet i Kana¹⁴. Något hinder synes mig därför icke föreligga,

¹³ (H. Paulsen:) Sophie Brahes regnskabsbog 1627—1640 (1955).

¹⁴ Folklig konst i tyg och lera. Katalog nr. 101—102 (1963).

att den yngsta blåvita damastvävnaden i Norge skulle kunna vara vävd i Nordvästtyskland i en enklare verkstad. Detta skulle också förklara den lägre kvaliteten i jämförelse med den sachsiska damasten.

De nederländska damastdukarna kom att öva ett betydande inflytande framför allt under 1700-talet på de s. k. Beiderwand, som i så riklig mängd vävdes i Slesvig och Holsten¹⁵. I sina mönster är

¹⁵ E. Sauer mann: Schleswigsche Beiderwand (1909).

4. Antependium. Tyskland 1700-talets början. Sauerherad kyrka.

5. Duk. Holland. 1700-talets början. Röhsska konstslöjdmuseet, Göteborg (inv. nr. 10—31)

de ofta rena efterbildningar av den rika holländska damasten, men man använder sig icke i de lantliga verkstäderna uteslutande av lin utan av ylle och lin i en dubbel vävnad. Bland de mönster, som man upptagit från damasten är även våra spejare Kaleb och Josua. Beiderwandvävnaderna brukar man datera till 1700-talet.

I allmänhet tillverkades de nederländska dukarna under förra hälften av 1600-talet och de sachsiska under senare delen av samma århundrade. Bugge anser sig böra datera det blåvita antependiet till samma tid och grundar sin uppfattning på en uppgift i en synehandling från 1739, där "I blaot og hvidt gammelt Alterklæde" omtalas, vilket hon med all rätt identifierar med antependiet. Jag har dock svårt att tro att de båda vävnaderna är samtida, utan skulle hellre se en något senare datering till 1700-talets början. Vilket stämmer med dateringen av den göteborgska blåvita duken, vilken icke har en så långt driven förvandling av det ursprungliga mönstret och daterats till omkr. 1700. En vävnad kan säkerligen uppfattas som gammal, om den är 30 år och tidigare brukats som sängtäckte, innan den kom till kyrkan som antependium.

Vivi Sylwan har i en betydelsefull uppsats¹⁶ fäst uppmärksamheten på sambandet mellan det holländska damastväveriet på 1600-talet och de samtida och äldre tapetvävnaderna, varvid det förra i stor utsträckning influerats av de senare. Vad beträffar den nyfunna flamskvävnaden synes förhållandet vara ett annat. Ett välkänt mönster — spejarna med druvklasen — som upptagits av yrkesmän inom skilda fack, har framför allt influerat vä-

varna. Jag har kunnat påpeka, hur särskilt damastvävarna i Nederländerna upptagit det och utnyttjat det i stor omfattning, hur det sedan upptagits i verkstäderna i Sachsen och Schlesien för att till sist som till hälften folkkonst ligga till grund för en annan slags textil tillverkning i Nordvästtyskland.

Att spejarmönstret på vår flamskvävnad har samband med damastvävnadernas synes mig vara otvivelaktigt. Den som sammansatt mönstret för den förra, har visserligen inramat den i en krans på från 1600-talets mitt vanligt sätt, men denna krans utgöres av vinlöv och ytorna på sidan om kransen fylls av vinrankor på ett sätt som erinrar om damastdukarnas likartade fyllnadsgods, framför allt på fig. 3 och 4, där rankorna på ett mera påfallande sätt sammanhänger med Josua och Kaleb. Den svårtydda detalj, som på flamskvävnaden förekommer inom kransen och som jag kallat takliknande, är säkerligen en feltolkad reminiscens av bilden av staden Hebron, som på den norska blåvita damasten just placerats över männen.

Jämförelserna med och dateringarna av andra konstslöjdsföremål med samma motiv som på vår flamskvävnad ger oss vissa hållpunkter för en datering även av denna. Figurerna överensstämmer med mässingsfatens och damastvävnadernas yngsta grupp, vilket för den förra omfattar 1600-talets mitt och för den senare århundradets senare hälft eller början av 1700-talet. Samma tid gäller även för tygtrycket och damastduken i London. Denna datering sammanfaller också med den mönsterfördelning som från Nederländerna vid mitten av 1600-talet överfördes till Nordtyskland och Norden. I stället för en fyrsidig ram kring en figurscen

¹⁶ V. Sylwan: En damastduk och dess förebilder. Röhsska konstslöjdmuseets årstryck 1938, s. 33 o. f.

börjar man inskriva en sådan inom en krans av varierande slag. Den nyfunna skånska flamskvävningen, som företer en ganska långt driven förenkling av motivet bör ha vävts i början av 1700-talet.

Den bör även av allt att döma ha tillkommit i en yrkesutbildad mästareshandverkstad. Denne har dock icke tillhört de emigrerade nederländarnas krets, men bör ha fått sin utbildning hos en dylik. Garnet, som han använt, är synnerligen fint, varpens och inslagets täthet är större än inom folkkonstens vävnader. Dessutom förekommer här den ovanliga snärjning, som åstadkommer åsar på baksidan, något som är vanligt på kontinenten, men helt genomförd som på denna vävnad är sällsynt på nordiska flamskvävningar.

Var denna verkstad varit belägen kan icke med säkerhet fastställas, då så litet av internationellt material är publicerat. Allt pekar dock på norra Tyskland. Motivet var populärt i dessa trakter inom olika hantverkstekniker. Vi har sett, hur det inom såväl metallkonsten som damastväveriet genomgått en utveckling just här. Jag vill nämligen hänföra de blåvita dukarna hit och icke till Sachsen. Astrid Bugge tillskriver den norska Sachsen eller möjligen Schlesien. Som jag emellertid tidigare påpekat, bryter de sig ut ur den så skickligt formade sachsiska traditionen, som fortlevde och utvecklades under generationer. För mig ligger Nordtyskland närmare som tillverkningsområde — antingen söder om Elbe eller i de så rikt textilproducerande hertigdömena norr om floden. Den invädda tyska texten ger oss tyvärr ingen ledtråd i detta avseende, men blåvita linnevävningar har ju ingalunda varit sällsyntheter på nordtyskt område, icke ens med figurscener. Dessutom har ju inom hertigdömena tillkom-

mit den rika produktionen av tvåfärgad Beiderwand. Den använda flamskvävningstekniken kan också peka på Slesvig eller Holsten. Den textilkonst, som frambragtes i Nordtyskland har i mindre utsträckning varit hemslöjd. Man anser att yrkesverkstäder på landsbygden i stor utsträckning försett även lantbefolkningen med dess behov av även mera krävande textila varor. Detta förklarar också den tekniska skickligheten. I detta sammanhang kan ett uttalande av Gerd Wietek i inledningen till katalogen över en utställning av nordvästtysk folkkonst citeras¹⁷: "Det är meningslöst, att numera av romantiska skäl blunda för det faktum, att mycket, som förr kallades folkkonst, endast i fråga om den traditionella användningen har med 'folk' i här aktuell bemärkelse att skaffa. 'Bodenbeständighet' [ortskaraktär] är ett begrepp, vars reella innebörd ofta grovt misstolkats. Det blir allt tydligare att exportverkstäder, ambulande konstnärer och andra liknande kulturförmedlare haft avsevärd betydelse också för folkkonstens utveckling. Allteftersom utforskandet av sådana sammanhang fortskrider kommer våra ögon att undan för undan öppnas för den vidare gemenskapen hos folkkulturerna... Hantverket var hemmahörande i de många större landsbygdssamhällena och städerna, vilket medförde, att man kom i närmare kontakt med tidens mode- och stilströmningar än vad fallet var i Skandinavien." Gerd Wietek har härmed velat påpeka, att den nordvästtyska folkkonsten i stor utsträckning var en hantverkskonst och han tillägger beträffande textilerna: "Vävarna var visserligen bosatta på landsbygden, men de var utbild-

¹⁷ Folklig konst i tyg och lera. Förord av G. Wietek (1963).

de yrkesmän med sin produktion särskilt inriktad på att fylla böndernas behov.”

Detta påpekande att hantverkare, utbildade i yrket, på landsbygden verkat i stor utsträckning för böndernas behov ger en klarare inblick i de icke fullt utredda textila förhållandena i Nordtyskland — däri inbegripet de dansk-tyska hertigdömena. Här kan man icke i samma utsträckning som i Sverige och Norge tala om hemslöjd. Danmark synes ha intagit en liknande ställning och här har säkerligen icke i samma utsträckning som i det övriga Norden existerat en hemmatillverkning för eget behov. Ända in i våra dagar har där t. ex. bedrivits en yrkesmässig linnevävning på Fyn, vilket en nyligen i

Odense hållen utställning till fullo visade¹⁸. En motsvarighet härtill har man icke i Sverige, där den yrkesmässigt bedrivna linnevävningen upphörde under 1800-talet och endast kvarlevde inom ett fåtal familjer.¹⁹

Efter detta resonemang har jag alltså kommit fram till det resultat, att den nyfunna flamskvävningen i Skåne är vävd i en av en yrkesutbildad mästare ledd verkstad i början av 1700-talet samt att denna varit belägen i Nordtyskland sannolikt söder om Elbe.

¹⁸ Damask og drejl i fynsk eje. Katalog nr 121 o. f. (1966).

¹⁹ E. Fischer: Linnvävarämbetet i Malmö och linneväveriet i Skåne (1959).

Zusammenfassung

Die Männer mit der Traube

Die Provinz Schonen (Skåne) in Schweden ist sehr reich an nach 1700 gewirkten volkstümlichen Textilien. Von älteren Zeiten sind sie doch nur sparsam bewahrt. In diesen Tagen ist doch noch ein Gewebe auf einem Bauernhofe, wo es mindestens 150 Jahre verborgen war, gefunden worden. Motiv die beiden Männer, die Moses nach Kanaan sandte und die mit einer grossen Traube zurückkamen. Man findet dasselbe Muster auf niederländischen Damasttuchen und auf Taufbecken in Messing in nordischen Kirchen. Die Webereien und die Metallarbeiten sind zum 17. Jahrh. datiert. Und man kann auf dieser Grundlage auch die neugefundene Wirkerei nach der letzten Hälfte

desselben Jahrhunderts datieren.

Das Kissen ist in Farben und Technik mit den volkstümlichen Wirkereien Schwedens nicht verwandt. Man hat auch weder in Norwegen noch in Schleswig-Holstein oder Dänemark ähnliche gefunden. Das Muster findet man ziemlich allgemein in verschiedenen kunstgewerblichen Gebieten. Man hat auch hier Tücher und Vorhänge in Leinen zweifarbig gewebt. Darum glaubt der Verf., dass unsere neugefundene Wirkerei aus diesen Gegenden — ob nördlich oder südlich der Elbe kan man noch nicht bestimmt aussprechen — stammen muss und im Anfang des 18. Jahrhunderts gearbeitet wurde.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

GÖRAN ROSANDER, *Herrarbete*. Dal-folkets säsongvisa arbetsvandringar i jämförande belysning. Skrifter utg. genom Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala. Serie B:13. Mit deutscher Zusammenfassung. Uppsala 1967. 443 s., ill., 16 pl. Pris kr 40:—.

Ämnet för denna doktorsavhandling, som nyligen ventilerades vid Uppsala universitet, måste sägas vara av central betydelse för svensk folk-livsforskning och har samtidigt ett stort internationellt intresse. Det är värdefullt att det blivit föremål för grundligare bearbetning.

En tysk vetenskapsman, Sartorius von Waltershausen, beräknade vid 1900-talets början antalet europeiska vandringsarbetare till $1\frac{1}{2}$ —2 miljoner¹ och en landsman till honom, Hans Seeling, har nyligen expressivt skildrat situationen före 1914 med orden: "Regelrechte Nomadenzüge von Arbeitern waren jährlich unterwegs zur Heu- und Getreideernte, zur Weinlese und Flachsernte, zum Hopfenpflücken, zur Reis-, Rüben- und Kartoffelernte, zum Ziegeln und Torfstechen."²

Det är i detta sammanhang, i ett Europa, där stora delar av näringslivet ännu inte var industrialiserade och där både de säsongmäs-sigt bundna arbetsuppgifterna och varje nytt företag av större omfattning krävde en nästan obegränsad tillgång på arbetskraft, som vi har att se även det dalska herrarbetet.

Förf. har företagit vissa avgränsningar av sitt ämne, för vilka han redogör s. 19 f. Man gör den reflexionen att det ändå måste vara rätt vanskligt att skilja på kvalificerade och okvalificerade arbetsuppgifter. Att bygga en klockstapel eller en bro måste, även om konstruktionen utförts av skolade ingenjörer, ha varit lika svårt som att måla en inredning. Vi

¹ v. Waltershausen, *Die italienischen Wanderarbeiter*, 1903.

² Seeling, *Belgische Ziegel-Wallonen und Feldbrand-Ziegelei am Niederrhein* (Düsseldorfer Jahrbuch 51, 1963, s. 225 ff).

känner för litet till, hur det gick till när dal-måleriet spreds i form av möbler eller väggdekorationer — den sidan av saken har inte så mycket med det konstnärliga att göra. Vikti-gare är kanske att forkörningen lämnats utan-för, men man måste förstå att det skulle ha blivit en dryg börda att utreda även denna. Slutligen lägger man märke till att förf. ger herrarbetet en, såvitt jag förstår, i förhållande till det gängse språkbruket vidgad omfattning. Han menar nämligen att hit hör varje arbete där målorten är "belägen så långt från hemmet att dygnsvilan ej normalt äger rum där-städes" (s. 20). Drar man ut konsekvensen av detta skulle herrarbete kunna utövas även in-om hemsöcken. Det var dock ett vanligt för-hållande i lantlig miljö att man för några da-gar hjälpte släkt och vänner vid påfallande be-hov och då också bodde kvar på arbetsplatsen. Även arbetet i en grannsocken, som när Sol-lerökullor bakade i Siljansnäs och Mora, har en annan karaktär än den man vanligen för-binder med herrarbete (s. 263).

Förf:s framställning är i stora delar av deskriptiv karaktär, helt naturligt eftersom det relevanta materialet endast delvis blivit framlagt tidigare och källorna samtidigt är av ganska disparat karaktär. På åtskilliga punk-ter har emellertid en fördjupning skett med uppställande av klara problemställningar och försök till en verklig analys av orsaker och verkningar.

Det är ett djärvt drag att inledningsvis ge en ganska fyllig aperçu över säsongarbetsvand-ringar i utlandet, en framställning som ändå mera måste få formen av en exempelsamling, särskilt som förf. inte känner till flera huvud-arbeten på området (förutom de i not 1 och 2 nämnda: F. Fleege-Althoff, *Die lippischen Wanderarbeiter*, 1928; A. Maissen, *Werkzeuge und Arbeitsmethoden des Holzhandwerks in Romanisch-Bünden*, 1943, etc). Om man går så långt att man till herrarbete räknar den praktikanttjänst som de danska bondsönerna tog på Nordtysklands jordbruk (s. 60) bör er-inras om att detta var mycket vanligt även i

Skåne (senast härom: Christian Burrau, Min biografi, 1966). När det gäller förhållandena i det förrevolutionära Ryssland hade det säkert varit klagörande att ta fasta på sådana frågor som erbjuder direkta paralleller till dalkarlarnas herrarbete. De ryssar som arbetade i städerna sysslade ju i stor utsträckning i samma branscher som timmermän och murare etc. De för dessa så kännetecknande arterna, en nära motsvarighet till dalkarlarnas arbetslag, med förmän och gemensamma ackord, har inte kommit med i skildringen.

Greppet att skildra komplexen av företeelser i kapitel med olika infallsvinklar, utan att eftersträva någon logisk uppbyggnad i stort, synes i detta fall ändamålsenligt. Enligt min mening faller dock det sista avsnittet, Herrarbetets folklore och herrarbetet som inspirationskälla, åtskilligt ur ramen. Det är magert och heterogent och vad där står om anekdoter, vandrings- och arbetsvisor och om herrarbetet som litterärt, musikaliskt och konstnärligt incitament hade hellre organiskt bort passas i den tidigare framställningen.

Förf. har med en energi och ett spårinne som förtjänar allt beröm sammanfört ett rikt material till belysning av sitt ämne. Vad den muntliga traditionen beträffar har han själv medverkat genom utarbetandet av en frågelista och genom eget fältarbete. Till sin fördel framträder han inte minst när det gäller uppspårandet och utnyttjandet av de historisk-arkivaliska källorna. Som bekant gjorde Helge Nelson för ett 10-tal år sedan lyckokastet att i Leksands kyrkoarkiv framdraga den s. k. utvandringsboken för denna socken med kapellförsamlingarna Djura och Siljansnäs. Han kunde med hjälp därav statistiskt åskådliggöra arbetsvandringarnas omfattning och karaktär för några sammanhängande tidsperioder. Här har förf. gått vidare och funnit en motsvarande dokumentering även för andra socknar, men också kunnat insätta denna i sitt ganska komplicerade sammanhang. Men detta material är dock bara en bråkdel av de arkivaliska samlingar, både i offentlig och enskild vård, som han ägnat uppmärksamhet. Jag tror mig lugnt kunna påstå att en kringssynthet av detta slag hör till sällsyntheterna hos avhandlingsförfattare inom vårt ämne. Som ett exempel kan anföras den bearbetning förf. för några år sedan gjorde av Stockholms kyrkogårdsnämnds

protokoll och övriga handlingar och som då resulterade i en elegant liten förstudie till det nu framlagda arbetet.

Också den tryckta litteraturen visar sig förf. behärska i önskvärd omfattning, även om här självfallet finns ett och annat att tillägga. Något slags fullständighet kan ju ändå aldrig erås. Om jag i detta fall skulle vilja peka på något vore det vikten av att få med så mycket som möjligt av det äldsta materialet. Förf. sammanför ett antal sådana belägg på s. 146. De hade naturligtvis kunnat kompletteras. Jag erinrar t. ex. om när den myndige biskopen Johannes Rudbeckius den 22 oktober 1638 besöker domkyrkans gård Uppåker utanför Västerås och ser på "then rotthuggning som 5 dalekarna hadhe uthi bestelning, och befans i sanning att the gjoorde ricktigt sitt arbete efter contractet nemligh 5 rijkzdaler och 5 daler koppardaler" jämte kost och logi. "Hvilken röjning ännu obrend är och stängd."³ Liknande förhållandevis fylliga uppgifter kan hämtas från många håll i landet — liksom i Västeråsfallet ger de ofta värdefulla antydningar om organisation och arbetsformer. Det gäller t. ex. när Johan Ekeblad skriver hem till sin far i Västergötland i slutet av mars 1663: "Jag tycker att det är för mycket att ge 20 rdr för den alebottnen, och menar att dahlekarara ge bätter köp, och vore bäst att låta hugga litet af i sänder att man kan då se, om de göra't väl."⁴

Försiktighet är emellertid av nöden vid användningen av sådana uppgifter. S. 152 talar förf. om att några morakarlar 1613 arbetat vid Ulvsunda kungsgård och att flera rekvirerades dit. Nu var Ulvsunda som ligger i Bromma utanför Stockholm aldrig någon kungsgård och det gäller då att veta att källans Ulvsund var det senare Kungsör i Västmanland, vid denna tid säte för fogden i Ulvsunds län.⁵

I slutet av avhandlingen har förf. framlagt kartor över säsongarbeitsvandringarna vid fyra olika tidpunkter (s. 309 ff). Jag har försökt att kontrollera de där gjorda markeringarna efter det material av egna excerpater och an-

³ B. Rud. Hall, Kulturella interiörer, 1915, s. 86.

⁴ Johan Ekeblads brev 2, 1915, s. 368.

⁵ J. A. Almqvist, Civila lokalförvaltningen 4 1922/23, s. 451. — Jag har emellertid gjort samma fel själv i min uppsats Dalfolk på herrarbete, 1951, s. 102!

teckningar som står till mitt förfogande och inte funnit mycket att anmärka på. Men naturligtvis är de — utan något publicerat protokoll och utan någon närmare redogörelse för hur de konstruerats — mera att betrakta som skisser. Kuriöst förefaller det att förf. på alla fyra kunnat lägga in arbetsvandringar från översta Norrbotten till den norska ishavskusten, vandringar som alltså skulle visat en märklig resistens genom tiderna. Beklagligt är att inte arbetsvandringarna till Finland medtagits, eftersom de, särskilt på 1700-talet, spelade en ganska stor roll och även har förekommit senare. I det sammanhanget kan f. ö. erinras om den roll dalkarlarna spelade i den statsekonomiska diskussionen på karolinsk tid. Den framstående och framsynte Åboprofessorn Israel Nesselius skrev i ett av sina märkliga memorial 1709 om det önskliga i att Dalarna så överflödade av folk att kronan kunde ta några hundra dalkarlar och sätta dem i Savolax och Karelen "at cultivera dem med åker, äng, betzmarker och bergzbruk, hwarmed det andra — — — folket kunde wähnias till modig- och stridzbarhet, att kunna bijspringa arméen, när den behöfwer agera mot ryssen".⁶

S. 315 har förf. i en not berört naturnamnen på Dalkarls-, av typen Dalkarlskräret. Han har emellertid inte ägnat detta material något större uppmärksamhet. Genom att dessa ortnamn i allmänhet inte är tidfästa och väl även stundom kan vara minnen av arbetskommanderingar och inte av egentliga arbetsvandringar, har detta material naturligtvis ett begränsat värde. Emellertid har jag gått igenom de f. n. omkring 200 namn av detta slag som finns registrerade på Ortnamnsarkivet och låtit lägga ut dem på en karta. Helt ointressant är inte kartbilden, även om den i stort sett bekräftar vad man vet även från andra källor.

Man frågar sig f. ö. om det inte hade varit skäl att titta något på de inte så få fall av 'dalkarl' som personnamn (Olof d., Lasse d, Jens d. etc.) som uppträder redan i senmedeltida källor. Vid en flyktig granskning förefaller det som om dessa var vanligare än motsvarande andra landskapshärledda namn. Ett Dalkarby (Dalakarlabu) uppträder redan 1330 i Jumala socken på Åland. Man kan åtminstone

misstänka att dessa namn är minnen av arbetsvandrare som blivit bofasta på målorten.

Den formala analysen av traditionskällorna synes genomgående vara gjord med omsorg och kloka synpunkter på hithörande frågor anlägges av förf. s. 22 ff. Eftersom källkritiken bör tillämpas även på bildmaterialet kan jag inte underlåta att påpeka att när förf. s. 244 efter utländsk källa beskriver arbetsvandrarnas klädedräkt gäller detta morafolket — varje socken behöll sitt dräktskick även på bortaplän! Man kan härvid jämföra den plansch 12 avbildade vedsågaren som av förf. anges vara hemmahörande i Mora. Kanske har han förletts av den omständigheten att målningen numera ingår i Zornsamlingarna i Mora. Hilleström själv kallar målningen "En svart dalkarl med såg och yxa" och Gerda Cederblom har i sin stora bok om Pehr Hilleström tänkt sig att konstnären med 'svart' skulle syfta på hårfärgen.⁷ Sannolikare är att det syftar på rocken. Vid denna tid var vit rock kännetecknande för Ovansiljan, mörk för Nedansiljan, så som man kan se t. ex. när Gustaf III inspekterade den dalska frikåren på Drottningholm 1789. Folket fick komma i egen dräkt och man skilde dem i två kompanier efter färgen på rockarna. Gerda Cederblom menar att vedsågaren, som alltså bör vara från Rättvik, Gagnef eller Floda (inte Leksand, eftersom han har mörka strumpor), är avkonterfejad i Stockholm. Men Hilleström vistades i Dalarna 1781, så det kan lika gärna vara en gata i Falun vi ser i bakgrunden.

När det gäller den terminologi som användes i arbetet går den i regel att förstå, men jag undrar om det inte varit fördelaktigt att i vissa fall mera konsekvent fasthålla vid en gång använda termer. Använder man migration bör man inom denna tala om emigration och immigration, men frågan är om inte utvandring och invandring vore bättre som underavdelning till vandring. Se s. 198: "Den totala utvandringen i förvärvssyfte benämns nedan säsongmigration." Jfr äv. s. 206 om omflyttningen i Våmhus! Det finns andra ord som antingen förefaller onödiga att tillgripa eller inte blivit ordentligt förklarade eller slutligen i sig själva är rätt oklara och kontro-

⁶ Israel Nesseliusen mietinnöt, 1949, s. 14.

⁷ Gerda Cederblom, Pehr Hilleström som kulturskildrare 2, 1929, bild 81.

versiella. Ett älsklingsord är 'focus' och 'focal' och även modeordet 'integration' blir mycket brukat, fastän förf. plötsligt på s. 52 för samma sak tillgriper det värdeladdade ordet 'samröre': "Samröret med arbetsorternas befolkning skildras." Några gånger brukas termen 'kulturfixering' (s. 119 och 376), ett mycket omtvistat och ganska olämpligt ord, där förf. bort ta hänsyn till den diskussion som hölls vid ett symposium över detta ämne i Hamburg 1964 med en inledande analys av Anna-Maja Nylén.⁸

Värdefull är den exkurs som förf. ägnat det inrikes passväsendet som hittills inte fått någon översiktlig skildring. Något litet irriteras jag av att förf. här och konsekvent i hela avhandlingen använder ordet 'förpassa' på ett sätt som inte överensstämmer med nutida språkbruk. Enligt SAOB och andra tillgängliga källor 'förpassar' man numera endast fångar och utvisade personer, varjämte tull- och postförpassning äger rum. 'Förpassa' i den äldre betydelsen 'utrusta med pass' har SAOB senast belagd 1863 (om gårdfarihandlare). De äldsta uppgifter förf. anför om pass hör egentligen inte hit. Det öppna brev kungen utfärdade för 10 dalkarlar om obehindrad hemresa är inget pass lika litet som de spannmålsköpande smälänningarna skulle uppvisa att de inte hörde till de upproriska (s. 33).

Exkursen om passen sammanhänger nära med den statistiska bearbetning av hithörande material som förf. företagit i denna avhandling. Han är den förste inom ämnet nordisk folklivsforskning som framlägger resultatet av en datamaskinsbehandling av sitt material. Man kunde kanske tycka att det borde föranlett honom att något utförligare än vad han gör redogöra för hur detta skett. Nu får läsaren nöja sig med en längre not på s. 199 som emellertid inte helt tillfredsställer den vetgirige. Innan jag återkommer till detta vill jag gärna nämna ett par tekniska grepp, där jag också tycker att förf. bort göra det bekvämare för läsaren. De diagram som s. 204 f. belyser Mora och Värmland socknars migration liksom motsvarande för andra socknar uppstår en to-

talkurva och en kurva för kvinnor. Läsaren tvingas att med blicken söka utrona hur stor den manliga andelen är. Jag erinrar om att Helge Nelson jämte totalkurvan hade med sådana för både män och kvinnor. Om det skulle vara svårt att få in tre kurvor här hade det varit bättre att arbeta med flera diagram el. d. De relationstal, i vilka olika företeelser anges förekomma vid olika tidpunkter och i olika sammanhang anges än i procent än efter principen 1:1,5 etc. Bättre hade varit att konsekvent ange procenttal.

En genomgående svaghet, när förf. anger utvandringsfrekvensen, är att detta sker för period och inte för år. S. 209 nedtill anges sålunda det totala antalet invånare i arbetsför ålder (15—65 år) i Mora under 20-årsperioden 1860—80 till ca 10.000 personer. När förf. konkluderar: "Knappt var tredje vuxen individ söker således någon gång förtjänst utanför landskapet", hade ett sådant påstående krävt en finare statistik med åldersfördelning och hänsyn till dödlig bortgång. Jfr även s. 215, där den "sammanlagda allmogebefolkningen" i Mora anges till 8 500—9 000 personer, medan det verkliga befolkningstalet var ungefär hälften!

Jag återkommer till frågan om användningen av datamaskinen. Det framgår som sagt inte av själva avhandlingen om alla möjligheter att vinna upplysning tillvaratagits: förekommande yrkesuppgifter, civilstånd, arten av det arbete som skall utföras på målorten etc. Inte heller om även i detta fall gårdfarihandlare, hårbetterskor och skinnare medtagits eller inte. För att så länge som möjligt bevara friheten till bearbetning av olika slag bör ju så många uppgifter som möjligt medtagas.⁹ I det sammanhanget har man anledning att räkna även med andra forskare som kan vilja bearbeta samma material från andra utgångspunkter. Skulle utrymmet för sådana uppgifter inte räcka till kan sådant vinnas genom ökad användning av sifferkod, något som även i övrigt har vissa fördelar. Så kunde den i noten angivna målorten NO HA Ljusne i stället ha uppbyggts så att de första siffrorna angav

⁸ Anna-Maja Nylén und Walter Hävernäck, "Kulturfixierung" und "Innovation", i Beiträge zur deutschen Volks- und Altertumskunde 9, 1965, s. 7—22.

⁹ I själva verket visar sig förf:s grundmaterial, som överlämnats till Mora bygdearkiv, vara mycket mera omfattande än vad som framgår av avhandlingen.

länet (resp. Stockholm), de senare tjänade till identifiering av orten. Man hade då inte heller som förf. behövt på förhand uppdelat landet i regioner (s. 212), eftersom datamaskinen med enkla anvisningar kan gruppera länen som man kan finna lämpligt under bearbetningens gång.

Jag skall här något närmare uppehålla mig vid diagrammet s. 217 som åskådliggör förhållandet mellan säsongmigration och utflyttning i Mora 1860—80. Till en början kan anmärkas att en av formlerna är felaktigt återgiven och därför inte ger det resultat som angives. Rätteligen måste i den femte formeln även H tillfogas. Jag har f. ö. låtit kontrollräkna det hela och har inte något att invända mot de approximerade summor som angives, fastän jag inte kan förstå, varför 5,4 % i formel 5 approximeras till 5 % och 4,2 % i formel 6 till 4 %, medan 3,8 % angivits utan approximering i formel 7. Viktigare är emellertid att se till, hur förf. kommit till sitt i texten närmare kommenterade resultat att herrarbetarna visar en betydligt högre — kanske dubbelt så stor — flyttningsbenägenhet än övrig "allmoge". S. 215 säger han, att "arbetsvandringarna har skapat en grogrund för flyttning, en benägenhet att ej tveka inför uppbrott från den invanda miljön."

Ser man på förf:s siffermaterial och använder hans sätt att mäta flyttningsbenägenheten finner man om man exkluderar "emigranter" för herrarbetarna att den är
$$\frac{250}{2.250} = 11,1 \%$$
 För befolkningen som helhet exklusive herrarbetare är motsvarande värde
$$\frac{1.367 - 250}{10.000 - 2.250} = 14,4 \%$$
 Förf. får stöd för sin hypotes genom att göra beräkningen för "allmogen" exklusive herrarbetare och får då värdet
$$\frac{600 - 250}{8.750 - 2.250} = 5,4 \%$$
 Att resultatet för "allmogen" skiljer sig så väsentligt från det som gäller hela befolkningen beror på låg uppskattning av antalet flyttande allmoge. Av totalantalet till andra socknar i Dalarna utflyttande, 766 st (E) anses endast 500 st (F) tillhöra allmogen.

Uppgiften på s. 215 att "var fjärde flyttning bland allmogen har sin grund i herrarbete"

bygger också på uppgifter som kommer fram genom en låg uppskattning av antalet allmoge

bland de flyttande. Kvoten
$$\frac{K+L}{D+F} = \frac{86+48}{75+500} = 23,3 \%$$
 blir hög genom den låga uppskattningen av D och F. Gör man jämförelsen mellan herrarbetarna och befolkningen som helhet får man kvoten
$$\frac{K+L}{C+E} = \frac{86+48}{576+766} = 10,0.$$

Man frågar sig då först och främst: vad är "allmoge"? Själva termen är ett oting som enligt min mening på grund av sin oklara avgränsning och sin emotionella belastning bör avskaffas. SAOB anger som ordets enda nu livskraftiga betydelse: 'landsbygdens befolkning; i synnerhet om bonde- (och torpare-) klassen; bönder(na), bondestånd(et), bondfolk'. Förf. har enligt vad han säger s. 214 som ledtråd använt de till personnamnen fogade gårdsnamnen men räknat med att också en del andra kan ingå i denna grupp. De utflyttande till europeiska länder (G i tabellen) anses alla vara allmoge, medan av de utflyttande till Dalarna (C), sammanlagt 573 personer, endast 75 enligt honom är allmoge. Jag känner inte förklaringen till att så många ståndspersoner och industriarbetare som 500 skulle ha utflyttat från Mora under perioden men vill gärna påpeka att dessa siffror förefaller ganska osäkra. Detta är av vikt, därför att varje ändring i proportionen som visats medför ett annat resultat än det respondenten kommit till.

I själva verket kan det ifrågasättas om inte flyttningsbenägenheten hos herrarbetare är lägre än för andra. Detta stämmer också med vad förf. kommit till s. 216 ifråga om emigranter till utomeuropeiska länder. Rent allmänt kan man även fråga sig om inte anledningen till att man gav sig på herrarbete i många fall var att man *inte* ville flytta från bygden. För dem som hade svårt att försörja sig i hemorten bör herrarbetet ha framstått som ett alternativ till flyttning.

Mindre av nyheter erbjuder förf:s behandling av den påverkan herrarbetarna utövat på arbetsplatsen, dvs målorten, och i hembygden. Han framlägger här uppgifter som dels är hämtade ur traditions materialet dels från tidigare forskares systematiska undersökningar av föremålsgrupper och sedvänjor. De förstnämnda är som han riktigt framhåller, ofta be-

häftade med den olägenheten, att man inte vet om en innovation fått något varaktig inverkan eller endast förblivit en tillfällig kuriositet. Vad det senare materialet beträffar är det splittrat och helt beroende på vad som händelsevis blivit föremål för granskning. Många gånger förefaller dessa påverkningar att vara synnerligen osäkra och respektive förf. har också framfört dem med alla reservationer. Respondenten gör inte heller något egentligt försök att kritiskt granska dem och hans framställning får därför på dessa punkter en torr, rätt katalogmässig karaktär, se s. 365 ff. Ännu lösare är naturligtvis den av förf. s. 368 framkastade förmodan att konfrontationen med främmande språk skulle påverkat herrarbetarnas tungomål. Man tycker eljest att just dessa frågor skulle ha kunnat vara av det största intresse även för en modern etnolog.

Detta gäller naturligtvis särskilt den betydelse av djupare art som förf. s. 368 flyktigt antytt att herrarbetet kunnat ha för de stora folkrörelsernas framväxt. Andre opponenter visade under disputationsakten att förf. förbiset viktigt material till belysning av de nya religiösa strömningarnas samband med herrarbetet. Men sannolikt har herrarbetet hos oss som på alla andra håll haft en betydande inverkan även på det politiska klimatet. Karakteristiskt är när P. Gahn skriver till Georg Adlersparre från Säter 28/9 1809: "Jag har hufwudsakligast ålagt *mitt folk* att vara allerta och *talande* samt requirerat pasqviller hit. Jag har äfven recommenderat åt vederbörande nu yttersta uppmärksamhet, ty det är straxt efter Michaeli, som de flesta utvandrande dalkarlar återkomma från det så kallade herrarbetet, och som desse herrar icke just alla umgås med de sundaste, så bör en medförd smitta i tid motas och läkas." Han tillägger en vecka senare: "Ännu hafva vi ej hört af de återkommande herr-arbetarna, men snart sker det."¹ Det är ju en förträfflig illustration och det finns flera paralleller till förf:s något rapsodiska yttrande i samband med de smittosamma sjukdomarna: "Också rykten kunde spridas" (s. 367). Stora daldansen var naturligtvis ett utslag även den av de revolutionära strömningar som levde på djupet och jag förstår inte riktigt förf:s yttrande s. 356: "Förutsätt-

ningen för denna ängsligt övervakade image är en trygg självkänsla, en förvissning om det egna värdet, uppbyggt genom vardagligt idlika väl som genom historiska dater. Därför upplevdes debaceln 1742 som en katastrof." Upplevde verkligen också dalkarlarna eller närmast herrarbetarna detta misslyckande som något annat än ett sådant? Hela tankegången, särskilt om denna images förankring i det ärorika förflutna förefaller mig vara en ren konstruktion utan förankring i verkligheten, jfr även s. 376. Det utgör samtidigt ett exempel på en svaghet hos förf. i själva framställnings-sättet, nämligen hans understundom framträdande benägenhet för svepande och generaliserande formuleringar. Men det skall gärna erkännas att stilen i allmänhet är klar och ledig och därvid även äger den nödiga pregnansen.

Naturligtvis är det emellertid så att herrarbetet hade sin alldeles övervägande betydelse för att uppehålla den ekonomiska balansen i hemorten och för att råda bot på befolkningsövertrycket där. När det gäller hithörande komplicerade frågor är jag på de flesta punkter enig med förf. Blott skulle jag vilja starkare betona att den praktiskt taget ohämmade hemmansklyvningen ägde rum med statsmakternas goda minne och avsåg att genom centraldirigerinng hålla befolkningstillväxten vid liv i dessa viktiga gränsbygder.² Med sund skepsis ser förf. på den romantiska hypotesen att befolkningsstrycket skulle ha uppstått redan under medeltiden i samband med att myrjärnshanteringen förlorade sin betydelse och efterträddes av bergsbruket (s. 339). Jag kan också dela förf:s antydda tanke att de egentliga dalkarlarnas arbete i samband med driften vid Falu gruva verkat inspirerande på herrarbetet, fastän den möjligheten inte får uteslutas att traditionerna går ännu längre tillbaka i tiden. När det åter gäller dess avveckling efter 1800-talets mitt har förf. lagt huvudvikten vid den då igångsatta skogsavverkningen i större skala. Jag kan i huvudsak ge honom rätt även på denna punkt. Man jag vill gärna framhålla att när sågverksbolagen började arbeta i egen regi och i synnerhet under 1860—80-talen, skogsarbetarna i stor utsträckning rekrytera-

² Jfr framställningen hos den av författaren inte åberopade Anders af Bolin, Beskrifning om svenska hemman och gods 1, 1755, s. 145 ff.

¹ Sam Clason, För hundra år sen 2, 1910, s. 38.

des av främmande vandringsarbetare, främst värmblänningar. De sistnämnda hade ju redan tidigare skaffat sig erfarenhet med nya redskap och effektiva arbetsmetoder, delvis sannolikt genom norsk påverkan.³ I detta sammanhang kan jag inte underlåta att påpeka den logiska kullerbyttan respondenten utför s. 142: "Skogsbrukets uppkomst sammanhänger med planerna 1851 på en järnväg Gävle—Falun; banan invigdes 1859." Det var naturligtvis järnvägsplanerna som sammanhängde med det planerade skogsbruket och inte tvärtom.

Förf. polemiserar i en not s. 241 mot mig angående herrarbetets organisation i arbetslag. Han anser att jag inte tillräckligt uppskattat de fasta former denna hade. Jag skall inte förlänga diskussionen på denna punkt — jag fruktar den skulle komma att röra sig om påvens skägg. Däremot tror jag att författaren på alldeles för lösa grunder fotar sitt påstående om den s. k. förmannaorganisationens "gradvisa sönderfall" fr.o.m. tiden omkring 1800 (s. 313). Jag fruktar att han låtit sig påverkas av Hans Järtas av honom själv anförda, moraliserande uttalande 1822 (s. 242). Men det innebar ju endast en romantisk gammalmansmålning av hur väl ordnat allt var förr i tiden! Förf:s inställning sammanhänger med hela hans syn på lagorganisationen, i det att han enligt min uppfattning ger denna en alltför unik karaktär. Sådana lag var och är ännu idag det vanliga vid många slags arbeten — på detta sätt arbetar fortfarande stora grupper av byggnadsarbetarna och på Skansen har vi — och inte som en muscal relik — vårt "trädgårdslag". Sannolikt återgår dessa lag på redan medeltida och kanske ännu äldre hantverkstraditioner. Däremot har de inte mycken likhet med de lag av allehanda slag, kvarnlag, sågslag, fäbodlag etc., som är så kännetecknande för övre Dalarna men som förekommer också på många andra håll. Man kan med någon förenkling säga att de senare är ett slags konsument-, de förra ett slags producentorganisationer.

Vid behandlingen av lagorganisationen kommer förf. flera gånger in på byorganisationen i Dalarna som han anser vara mycket högt ut-

vecklad (s. 139 och 371 ff). Detta är märkligt, eftersom man brukar anse det rakt motsatta vara fallet. Centraldirigeringsens ringa genomslagskraft, som bl. a. yttrar sig i avsaknaden av egentliga byordningar, har skapat andra och smidigare organisationsformer som i stor utsträckning byggt på improvisationer. Härtill bidrog också byarnas storleksförhållanden som i många sammanhang omöjliggjorde kooperativt handlande. Det blev i stället de förut berörda lagen som kom att få den största betydelsen, men de delade ofta byn i många delar, förde vissa av dessa tillsammans med andra byar etc. Och så tycks förhållandena ha varit långt tillbaka i tiden. John Granlund säger rent ut: "Som vi se finnes icke mycket, som tyder på att byn tidigare varit starkare organiserad som en ekonomisk enhet. Vi ha heller icke rätt att säga att bakom bygdelaget ligger en äldre byorganisation som genom sekundära förhållanden blivit splittrad, ty bygdelaget är även utåtriktat. Bygdelagets sammanhållning beror på hela det system av regler och sedvänjor som bestämmer livsföringen och förbindelserna personer emellan och deras många olika intressegrupperingar eller lag med olika syften, alla byggda på samarbete och gemensamhetsprincip."⁴

Till slut: Jag tycker kanske att respondenten inte gör de emotionella faktorerna full rättvisa (s. 340 f.). Ytterst var väl även arbetsvandringarna ett utslag av vad Ragnar Numelin i sin stora bok om ämnet kallat *The Wandering Spirit* (1936). Längtan bort från den monotona vardagen, friheten från det patriarkaliska tvånget, i många fall bättre föda och bättre levnadsförhållanden än hemmavid, kamratskap och nya förbindelser! I själva verket alltså något av det som även i våra dagar för ungdom ut i världen till Kongo och Gaza, Korea och Cypern. Och så vad Erik Axel Karlfeldt ger uttryck åt i sin Dalmarsch — respondenten har citerat första strofen, men han kunde gott ha fortsatt:

Hur lätt det är att vandra,
I bröder, med hvarandra,
när slantarna i fickan
slå takt mot byxans skinn!

³ Antytt av mig i *Sledges and wheeled vehicles*, 1935, s. 95 f.

⁴ Grudbo på Sollerön, 1938, s. 161.

För den som själv känner sig hemma i en av de klassiska herrarbetsbyarna och varit personlig vän till Rönnäs eller Rönspellas Anders — han som sitter i Stora maskvarteret på Sergelgatan i Stockholm på plansch 14 i avhandlingen — är det inte svårt att förstå vilken lockelse dessa årligen återkommande arbetsperioder i huvudstaden kunde erbjuda den vetgirige, den musikaliske, den intellektuellt rörlige. De regelbundna operabesöken, söndagarnas utflykter till omgivningens kyrkor, tillgången till bibliotekens bokskatter gav lisa i arbetet och bröt den isolering som eljest kunde bli den svåra plågan för många av dem som på detta sätt tvingades ut att leva i diaspora, i förskingringen.

Gösta Berg

Ildebrandshusc. En bygningshistorisk og etnologisk undersøgelse af 24 ejendomme i gaderne Åbenrå—Landemærket i København. Red. POUL STRØMSTAD. Nationalmuseet, København 1966. 274 s., ill. + 2 folder.

Under det senaste decenniet har Nationalmuseet i Köpenhamn följt rivningarna i den danska huvudstaden. Såväl vid totala saneringar som vid ombyggnad av enskilda byggnader har man företagit undersökningar innan husen försvann eller ändrades. Ett stort material har härigenom insamlats, bestående av föremål, byggnadsdetaljer, fotografier, uppmätningar, beskrivningar och intervjuer.

Avsikten med den etnologiska sidan av undersökningarna har varit att söka klarlägga hur olika befolkningsskikt levt och bott. Särskild omsorg har lagts vid att intervjua människorna i kvarteren. För ett par år sedan framförde dessutom de studerande i ämnet folklivsforskning önskemål till Nationalmuseet om att få deltaga i dessa undersökningar. Detta bifölls och undersökningarna fick härigenom större dimensioner.

Då resultatet emellertid i hög grad skulle bero på resonansen hos dem man avsåg att intervjua, sändes skrivelser till samtliga hushåll inom de aktuella områdena. Häri meddelades

avsikten med undersökningen samt att man önskade komma och ställa frågor, beskriva och fotografera. Frågelistan omfattade personalia, hushållning, affärerna, lägenheternas disposition och möblering, uppvärmning och belysning, kök, trappor och gårdar, sanitära förhållanden m. m. Man möttes i allmänhet av välvilja och intresse, vilket också var av avgörande betydelse för hela undersökningen. Jämsides med uppteckningsarbetet bedrevs arkivgenomgång inom de aktuella ämnesgrupperna.

Insamlingen följdes av bearbetning, varvid deltagarna skrev en sammanfattning om de olika ämnesområdena, såsom butiker och handlande, verkstäder och hantverkare, kvarteren och människorna, bebyggelseförändringar, källare, kök, boningsrum, trappor, dörrar och fönster. En redaktionell koordination av resultaten har utmynnat i den nyligen utgivna boken *Ildebrandshuse*, tillägnad den danske folklivsforskaren professor Axel Steensberg. Huvudredaktör är ledaren för undersökningen, museumsinspektören Poul Strømstad. Han har således sett hus och människor som en enhet och skrivit en ganska annorlunda bok. De undersökta husen har haft det gemensamt att de uppfördes efter branden 1728 — därav bokens titel — och att de nu skall saneras. Strømstad uttrycker förhoppningen att boken skall kunna utgöra utgångspunkt för fortsatta danska undersökningar. I denna förhoppning instämmer anmälnaren, med det tillägget att en dylik etnologisk uppläggnings bör prövas även hos oss, såsom en synnerligen angelägen komplettering till de lika nödvändiga byggnadsantikvariskt klassificerade undersökningarna. Rent allmänt utgör boken tillika en inspirerande och spännande läsning om en stor stads förändring.

Det kanske här dessutom kan nämnas, att den anmälda boken jämte Sven B. Eks stads-etnologiska undersökningar (Rig 1966) av omvandling av normer, seder och vanor ansetts som en god grundval för en planerad undersökning avsedd att utföras i samverkan mellan företrädare för ekonomisk historia, sociologi och folklivsforskning i Göteborg. Undersökningen är tänkt såsom en helhetsanalys av miljö och människan inom stadsdelen Landala. Strømstads och Eks forskning kan här vidareföras till att omfatta även nuet.

Allan T. Nilson